

Gondolatok a *Bibó-émlékkönyvhöz* II.¹

Még egy jelentés – a Kornidesz–Knopp-jelentés

A politikai bizottsági határozat felkérésére a „részletes tartalmi elemzés a *Bibó-émlékkönyvről*”, a Kornidesz–Knopp-jelentés 1981. március elejére készült el, amelyet a Bizottság 1981. március 10-én vitatott meg. Elnevezését onnan kapta, hogy a TKKO jelentése alá – az iratot hivatalból jegyző – Kornidesz Mihály osztályvezető nevét gépelték, de a negyvenoldalas összefoglalót Knopp András osztályvezető-helyettes írta alá.

A Kornidesz–Knopp-jelentésnek – ahogy Murányi Gábor fogalmazott – létezett egy ihlető „ősforrása”. A *Vélemény a Bibó István emlékének szentelt tanulmánykötetről* címet viselő lektori jelentés szerzője Huszár Tibor, a szociológiai tudományok doktora, a pesti bölcsészkar akkori tanszékvezetője volt. „Az 57 oldalas szöveget nem kellett különösebben tanulmányozni ahhoz, hogy nyilvánvalóvá váljék: a Knopp–Kornidesz-jelentés megállapításai s a pártvezetésnek tett javaslatok nemcsak szófordulataikban – gyakran pedig egész bekezdésekben és ennél is hosszabb passzusokban –, hanem a lényegét tekintve is Huszár véleményére és megoldási javaslataira épülnek.”² Azaz a pártközpont jelentése és annak elmarasztaló megállapításai Huszár véleményén alapultak, és ez a lektori jelentés volt hivatott alátámasztani a Gondolat Könyvkiadó igazgatójának elutasítását is: „A kötet jelen formájában való megjelentetését azonban egyértelműen nem javaslom. A szerkesztők a legkülönbözőbb értékszempontú tanulmányokat azért emelték egy kötetbe, s azért tettek színvonalengedményeket, hagytak a szövegekben nyilvánvalóan »pontatlan«, felszínes vagy a történelmi tényeket stilizáló írásokat is, mert mindent alárendeltek egy politikai meggondolásnak: a kötetet – Bibó Istvánra emlékezve és nevében – egy új szellemi front alapdokumentumaként kívánták megjelentetni. [...] Meggyőződésem ugyanakkor, hogy a tervezett kötet legtöbb szerzője nem tudta, hogy tisztelgő írása a kötet szerkesztői jóvoltából hogyan »funkcionalizálódik«, s hogy egy politikai demonstráció

szereplőjévé kívánják előléptetni.”³ Huszárnak ez az utóbbi megállapítása, úgy gondoljuk, hogy legalábbis részben téves, a közreműködők többsége ugyanis tisztában lehetett a kötet szimbolikus jelentőségével, az abban történő részvétel üzenetével, tehát, hogy írásuk hogyan „funkcionalódik” az *Emlékkönyvben*.

A Kornidesz–Knopp-jelentés csoportokba rendezte a szerzőket, amit Csizmadia így foglalt össze: „Az első csoportba azokat a szerzőket sorolta, akiknek az írásai nem Bibóval foglalkoznak, szereplésük tehát jelképesnek tekinthető. A második csoportba a mértéktartó tudományos megközelítésű szerzők kerültek. A harmadik kört azok alkották, akik »misztifikálják« Bibó életútjának egyes mozzanatait. Végül a negyedik csoportba sorolódtak a kifejezetten ellenzékiek. A továbbiakban a jelentésben csak a negyedik csoportról, az ellenzéki szerzőkről esett szó.”⁴ Ide természetesen Csizmadia a „demokratikus ellenzékhez”⁵ tartozó szerzőket sorolta. Elemzése részben helytálló, következtetése azonban nem. A Kornidesz–Knopp-jelentés ugyanis a csoportképzést nem fejezte be ennél a négy kategóriánál, és közel sem felel meg a tényeknek az a megállapítása sem, amely szerint a jelentésben a továbbiakban csak az ellenzéki szerzőkről esett volna szó. A Kornidesz–Knopp-jelentés ugyanis még legalább két további csoportot azonosított: egyrészt azon szerzőket, akik a politikai hatalomhoz való viszony, az értelmiség és a szembenállást választó ellenzék által követett vagy követendő magatartásminta kérdését tárgyalták (Kodolányi Gyulát, Konrád Györgyöt, Granasztói Pált, Bertalan Lászlót és Oltványi Ambrust említve). Másfelől azon írók csoportját, akik egyetlen addigi kategóriába sem voltak besorolhatók, külön kiemelve Csurka Istvánt, Vargyas Lajost, aki hitet tett Bibó harmadikutas elgondolása mellett, Mészöly Miklós filozófiai esszéjét, az 1956-os perújrafelvételhez kapcsolódó, elsősorban Bibó börtönviselt íróársait (Mérei Ferencet, Göncz Árpádot, Hegedűs Lászlót, Bali Sándort), a nemzet fogalmát, sorsát és a határainkon túl élő magyar nemzetiségiek kérdését, a trianoni

¹ A tanulmány első részét a *Magyar Művészet* előző számában közöltük.

² MURÁNYI Gábor: A (Huszár-) Knopp–Kornidesz-jelentés. Egy ismert-ismeretlen dokumentum a *Bibó-émlékkönyvről* = *Élet és Irodalom*, 2005. október 21., 11. Jelzete: MOL M-KS-288. fond 22/1981/46. őe.

³ HUSZÁR Tibor: *Vélemény a Bibó István emlékének szentelt tanulmánykötetről* = *Élet és Irodalom*, 2005. október 21., 18.

⁴ CSIZMADIA Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988)*.

I. Monográfia, II. Interjúk, III. Dokumentumok. Bp., T-Twins, 1995, I., 200.

⁵ A meghatározást, amely az önkánon egyik fontos eleme volt a 80-as évek második felében, most nem vitatva annak tartalmát – mitől demokratikus és mitől ellenzék – és kirekesztő jellegét, elfogadva használatom e csoport jelölésére az alábbi írásmóddal: „demokratikus ellenzék”.

és a párizsi békeszerződéseket és azok következményeit tárgyaló szerzőket, Kiss Gy. Csabát, Kovács Istvánt, Duray Miklóst emelve ki.

A Kornidesz–Knopp-jelentés valóban részletesen és összefoglalóan elemezte a „demokratikus ellenzékhez” kötődő szerzők írásainak mondandóját, és e körben megállapította, hogy azok a szocialista rendszer magyarországi és közép-kelet-európai legitimitását kérdőjelezték meg, amely totalitárius államok nem élvezik a „nép erkölcsi támogatását”, 1956-ot forradalomként kezelték, és a politikai pluralizmust, a többpártrendszert tűzték ki célul. Márton László elemzését idézve: „Bence György és Kis János tanulmánya nem egyszerűen kapcsolódási kísérlet, hanem a tudatosan választott szellemi előd néhány markáns vonásának fölvezetése, aktuális politikai program készítésének nyilvánvaló szándékával. Ők az adott politikai lehetőségek reális fölmérésére, körülhatárolására s a védelmi garanciák kidolgozására helyezik a hangsúlyt, nyilván a majdani fokozatos offenzíva reményében.”⁶

Tévedés ugyanakkor Csizmadia fent említett állítása, hiszen a jelentés részletesen elemezte és értékelt az egyéb csoporthoz tartozó szerzők írásait is. Példaként említhetjük Varga Domokosét, amelyben a magyar demokratikus hagyományok erőtlensége mellett a Szovjetunió kelet-európai hegemon törekvéseiről, erőszakos külpolitikájáról érkezett. Csurka István esszéjét is – az *Emlékkönyv*, nyugodtan állíthatjuk, szimbolikus jelentőségű írása – kiemelte. Csurka (ha szabad Görömbei András Nagy Gáspár „rendszerelváltó verseinek” meghatározását plagizálnom) „rendszerelváltó esszéinek” sora valahol ezzel a *Bibó-felejtés* írással kezdődhetett, és a sor folytatódott az Írószövetség 1981-es közgyűlésén tartott beszédével (*Távirati esszé*), a Monorierdőn tartott vitaindító előadásával (*Új magyar önépítés*), a budapesti kulturális fórumon (*Az elfogadhatatlan realitás*) és az 1986-os írószövetségi közgyűlésen való felszólalásával (*Tisztelt Közgyűlés! – „...ég az Ecsedi lányp!”*), a *Közép-Európa hó alatt* című esszéjével, s végül az 1987-es lakitelki beszédével. Ezeknek, különösen a *Bibó-felejtés*nek elsöprő és megvilágosító erejéről hadd idézzem egy elfogultsággal kevésbé vádolható szerző véleményét:

„Bibó-felejtés témáját és az idő felelőtlen múlása paradoxonának újabb példajaként Csurka István fogta meg a legjobban. Bevallom, ez az írása volt az első, amit olvastam tőle. Gyerekkoromból emlékeztem egy tévéműsorra, ahol egy piknikus író turf újsággal a hóna alatt okoskodott a lóversenypályán, a fogadó lelkivilágáról beszélt, de ez

nem volt olyan erejű élmény, hogy Csurka-írások után kezdtem volna kutatni. Aztán elolvastam ezt, és le voltam nyűgözve: »Miféle dolog ez a Bibó-felejtés a magyar szellemi élet, a magyar értelmiség részéről? Félelemből táplálkozó tudatos elfordulás, amely a nagy szellemeket, a nagy, súlyos igazságok kimondóit mindig is övezi, s kisebbségi érzéssel tölti el az igazság elviselésére képtelen, alrendű tömeget? Az Ady által már hatósági pecséttel ellátott magyar ázsiai tunyaság egyik újabb megnyilvánulása? Tudatzavar?« [...] És kérdéseire Csurka akkor még nagyon is pontos és önkritikus válaszokat ad: »Egy végtelen nagy lelkifurdalás, egy marcangoló, megsemmisítő lelkifurdalás szervezi ezt az antológiát. S ugyanez készítette e sorok íróját is erre a konfesszióra. Mert ez a néhány lapnyi írás nem képes úgy magára húzni a Bibótól is eltanult tárgyilagos előadásmód takaróját, s nem képes, és nem is akarja ennek a szép új magyar kiegyezésnek – amelynek egyébként részese, haszonélvezője, fizetett fenyegetése – a nyakába varrni ezt az ügyet, egyszóval nem képes úgy illegni-billegni, hogy ki ne tessék: ez csupán egy vallomástétel.« [...] Népi értelmiségitől akkor ritkán hallható egyértelműséggel mondotta ki Csurka, hogy minek tartja a Kádár-rendszert, az értelmiség kiegyezését a mosolygóssá lett hóhérral. Szégyennek, gyalázatnak.”⁷

A jelentés kiemelte Kiss Gy. Csaba és Duray Miklós írásait is, amelyekre a lektor – Murányi állítása alapján már-már feljelentésszerű – véleménye szerint korántsem a tárgyilagosság s a szigorú tárgyszerűség a jellemző, igaz, fájdalmas kérdésekről: a trianoni és párizsi békeszerződésekről s azok következményeiről fejtik ki nézeteiket. Kiss Gy. Csaba⁸ Bibó István szövegeihez kíván kapcsolódni – írta a lektor, Duray szövegében mindössze két hivatkozást találhatunk Bibó Istvánra. „...mindkét írás Bibó István szellemiségétől távolodik el, s nacionalista elfogultságokra nacionalista elfogultságokkal válaszol. Kiss Gy. Csaba negatív példái szinte kivétel nélkül román, illetve szlovák szerzőkkel kapcsolatosak.” A párttag Bojtár Endrét is kiemelte, aki azt a következtetést fogalmazta meg, hogy a „közép-kelet-európai térségben a nemzet ügye mindmáig nem találkozott a demokrácia és a szabadság kibontakozásával”.⁹ Csalog Zsolt a cigányság helyzetéről szóló szociográfiáját is nevesítette a jelentés, s jelezte, hogy Csoóri, Képes Géza, Petri György és Tornai József versei a líraiság eszközeivel közvetítették Bibó melletti kiállásukat, megállapítva, hogy Bibó sorsáért a szocialista rendszert tették felelőssé. Nem igaz tehát, hogy a jelentés csak a „demokratikus ellenzékkel” foglalkozott volna, a Kor-

⁶ MÁRTON László: *Megkésett kapcsolódás = Holmi*, 1992, 6. sz., 889.

⁷ VÁGVÖLGYI B. András: *A nyolcvanas évek regénye = Kritika*, 1991, 4. sz., 35.

⁸ KISS Gy. Csaba tanulmányának címe: *A nemzetfogalom néhány antinómiaja Kelet-Közép-Európában*; DURAY Miklós írása: *Adalékok a kisebbségi politikához* címet viseli.

⁹ CSIZMADIA: *i. m.* (1995) III., 126-127.

nidesz–Knopp-jelentés részletes térképet rajzolt a szerzőkről, a felállítható csoportokról és a jellegadó írásokat a maguk súlya szerint külön-külön is értékelte. Nincs tehát a jelentésnek olyan külön elmarasztaló hangszíve, a „demokratikus ellenzékéről”, amelyet Csizmadia sejtet, a pártközpont az *Emlékkönyvet* a maga teljességében és összességében értékelte és mutatta be.

Ma is érvényes Vágvolgyi megállapítása, amely szerint az *Emlékkönyv* fentiekén túli részletes ismertetése felesleges, hiszen „recenziót írni a *Bibó-émlékkönyvről* maga volna a történelmi blaszfémia. Habent sua fata libelli, van a *Bibó-émlékkönyvnek* egy überolhatatlan recenziója, a Knopp–Kornidesz-jelentés”,¹⁰ s tegyük hozzá, hogy annak is van, és ma már nyilvánosan elérhető egy még részletesebb kifejtése, Huszár lektori véleménye. Összefoglalóan annyit említhetünk, hogy a közel ezerkétszáz oldal terjedelmű válogatás a legkülönbözőbb műfajú, indíttatású, érték-szemléletű és színvonalú írások együttese, amely sokarcúságot a szerkesztőbizottság annak érdekében vállalta, hogy a különböző irányzatokhoz, tudományos diszciplínákhoz, nemzedékekhez tartozó – ismert és kevésbé ismert, de e kötet közegében ismertté tehető – szerzők demonstratív módon együtt szerepeljenek a bibói gondolatok jegyében. A kötet írásai – ahogy Huszár lektori jelentése is megállapította – sok műfajúak: „magas színvonalú szaktanulmányok mellett számos esszé, személyes visszaemlékezést, verset, satírárt is felvettek a szerkesztők a kötetbe, s Illyés Gyula sírbeszédét, Horváth Barna professzori előterjesztését is ott találjuk az emlékező írások sorában. A szaktanulmányok sem egy »műfajúak«, különböző tudományterületeket képviselnek, megítélésük másfajta felkészültséget, szaktudást követel.”¹¹

Az *Emlékkönyv* „Achilles-sarka”

Az *Emlékkönyv* egy kényes és fájó pontjáról mindenképpen szót kell ejtenünk, nevezetesen, említenünk kell a kimaradókat. Az egyik kör, a nyugati magyar emigráció képviselői, elsősorban a már említett és talán Bibóhoz leginkább köthető és kötődő Szabó Zoltán, az életmű egyik legértőbb ismerője és méltatója, illetőleg a bibói életművet – úgy is, mint folyóirat-szerkesztő, és úgy is, mint történész-irodalomtörténész – folyamatos értékelő és a nyilvánosság felszínén tartó Borbándi Gyula, de ide

sorolhatjuk még az akkor is élők közül Kovács Imrét, vagy az akkor már elhunyt szerzők, Révai András, Kéthly Anna, Ignótus Pál műveit.¹² A névsorból látható, hogy Bibó a nyugati magyarság körében is oldalakon felül álló erős integrálóerőt jelentett, ebből a szempontból tehát a nyugati magyar szerzők sem lógtak volna ki a hazai névsorból. Bár a nyugati magyarság más kiadványokkal méltóképpen emlékezett Bibóra, ezt a mellőzést keserű szájjal vették tudomásul.¹³ Azt a körülményt, hogy a szerkesztők őket nem vették számba, nyilván az indokolhatta, hogy Magyarországon nem publikálhattak, azaz az *Emlékkönyv*be emelésük esetén a hazai kiadás lehetősége eleve meghiúsult volna, s joggal feltételezhetjük, hogy egy hazai kiadáshoz némelyikük talán maga sem járult volna hozzá.

De nemcsak a nyugati magyarság képviselői szorultak ki a kötetből, hanem a felkért szerzők közül sem jelenhetett meg mindenki. Modor Ádám egy visszaemlékezésében írt arról, hogy a *Bibó-émlékkönyv* teljes anyagát 1984-ben Krassó György és Nagy Jenő adta ki szamizdatban, egy kiegészítő kötettel együtt. Ez a kiadás a máig legteljesebb, amely tartalmazta Szabó Miklós értékelését, a Knopp–Kornidesz-jelentést és Zsille Zoltán cenzúrázott írását, a *Vissza a harmadik úthoz* címűt.¹⁴ „A bibói tolerancia szellemének ellentmondóan a szerkesztőbizottság kihagyta a *Bibó-émlékkönyvből* Zsille Zoltán írását...”,¹⁵ aki ellenzékiként személyes kapcsolatban állt Bibóval, munkahelyére, a Szövetkezeti Kutató Intézetbe előadásra is hívta őt, amely Bibó betegsége, később pedig a belügy közbeavatkozása miatt meghiúsult. Önletrajzi írásában számolt be arról, hogy a szerkesztők őt is felkérték, szerepeljen a kötetben. Tették ezt annak ellenére, hogy tisztában voltak radikális nézeteivel és szókimondásával. Az elutasítást követő értetlenségét így foglalta össze Zsille: „Úgy gondolom, hogy a szerkesztőség minden tagja kellő mértékben ismerhette nézeteimet és mentalitásomat, és ezért nem számíthatott komolyan arra, hogy éppen egy *Bibó-émlékkönyv*ben fogom elkezdni az öncenzúrárt és elhallgatni meggyőződésemet, ami miatt úgy élek, ahogy élek.”¹⁶ Írásának elutasítása – amely az irodalmi berkekben terjedő hírek szerint nem a politikai megfontolások cenzúráján vérzett el, hanem a szociológus szerző „durváskodó stílusa akadt fenn Réz Pál kényes irodalmi ízlésének hullámtörőjén”¹⁷ – felvetette azt a problémát, amelyet talán az elutasított szerző foglalt össze a legpontosabban: „Min-

¹⁰ VÁGVÖLGYI: *i. m.* (1991), 35.

¹¹ HUSZÁR: *i. m.* (2005), 12.

¹² KOVÁCS Imre: *Bibó és a magyar ügy az ENSZ előtt* (1959); KÉTHLY Anna: *Gondolatok egy könyvről* (1960); RÉVAI András: *Bibó István politikai filozófiája* (1960); IGNÓTUS Pál: *A józanság szélmalomharcáról* (1976)

¹³ CSIZMADIA: *i. m.* (1995), I, 201.

¹⁴ SZABÓ Miklós – ZSILLE Zoltán: *Kiegészítő kötet a Bibó Emlékkönyv c. kiadványhoz* (Szamizdat kiadás). Bp., „Magyar Október” Szabadsajtó-ABC Független Kiadó, 1984

¹⁵ MODOR Ádám: *Húsz év ellenzékiség (1968–1988) = Bécsi Napló*, 1988, 4. sz., 8.

¹⁶ ZSILLE Zoltán: *Egy önhit életrajza (1956–1980) = Magyar Füzetek könyvei* 7. Malakoff, Franciaország, 1985, 271.

¹⁷ Lásd VÁGVÖLGYI: *i. m.* (1991), 36.

denesetre lerontja a vállalkozás hitelét, rossz hírbe keveri az informálatlan szerzőket is, és reflektorfénybe állítja azt a szomorú tényt, hogy Magyarországon az ellenzék a legtisztább és legbátrabb politikus emlékére sem tud egy könyvet úgy összeállítani, hogy ki ne dekázza a véleménynyilvánítás szabadságát, ne állítson fel tilalomfákat és ne szabja meg, hogy kik és milyen mértékben fejthetik ki őszinte meggyőződésüket.”¹⁸ Kőszeg Ferenc később e szerkesztői magatartást mégsem érezte cenzúrának, mivel véleménye szerint minden kiadónak és minden szerkesztőségnek joga van hozzá, hogy olyan műveket, amelyek „minőségi igényeinek, ízlésének vagy Uram bocsá, világnézetének nem felelnek meg, visszautasítson”.¹⁹ Azt Kőszeg is elismerte azonban, hogy a visszautasított kéziratok a kiadót, jelen esetben a szerkesztőket is minősítik, s ő maga is megerősítette, hogy Zsille írását elsősorban a túlzásokban tobzódó és antikommunista retorikája miatt utasították el.

Ez a nehezen védhető szerkesztői magatartás, úgy tűnik, akkor nem okozott a szerzők körében visszatetszést, morális válságot, hiszen magáról a visszautasítás tényéről feltehetően csak a szerkesztők tudtak, a szamizdat kiadás és annak ötödik kiegészítő kötete kevesekhez juthatott el, és sokan gondolhatták, hogy e megjelenéssel végül is Zsille írása is célba ért. Zsille ekkorra már – mivel elfogyott az élettér körülötte – amúgy is Bécsbe menekült,²⁰ ahonnan megpróbálta rávenni a szerkesztőket és a szerzőket, hogy vállalják a nyilvánosságot, akár a Szabad Európa Rádióban történő megjelenést is. A belügy napi operatív jelentése szerint ezt a javaslatot visszautasították, feltehetően az akkor még folyamatban lévő magyarországi kiadás lehetőségének fenntartására figyelemmel.²¹ Ez ugyanakkor, kétségkívül a vállalkozás árnyoldala volt, még ha olyan végletesen nem is fogalmaznánk, ahogy azt az érintett tette – „politikai-morális csőd” –, mégis érezteti az ellenzék mozgásterét, elszántságát, a cselekvés korlátait.

Egy sor további, Magyarországon élő és alkotó szerző sem szerepelt az *Emlékkönyvben*, akár a retorzióktól való félelem, akár a szerkesztőbizottság összetétele és annak

karakteresen ellenzéki mivolta, akár a meghívás hiánya – ma már hitelesen vissza nem fejthető okok – miatt. Nem azokra gondolunk, akik visszautasították a felkérést,²² hanem akiknek egész biztosan ott lett volna a helyük, és biztosan nem okozott volna gondot a kötetben való szereplés, illetőleg akiket a következményektől való aggodás sem tartott volna vissza: Lezsák Sándor, Nagy Gáspár és Für Lajos, a későbbi rendszerváltás szellemi és morális előkészítésében jelentős szerepet vállaló, a népi-nemzeti plebejus, radikális-demokrata irányultságú, a mozgalomhoz kötődő írók-tudósok. Szerepeltetésük hiánya több ok miatt is feltűnő, hiszen ismerték Bibó munkásságát, ha tetszik, költészetük, tudósi és közéleti szerepvállalásuk egyik ihletője volt Bibó példája. Nagy Gáspár, Für Lajos és Lezsák Sándor ugyanis egész életükben azt vallották, Bibóval egyetértésben, hogy „a politikában nem szabad hazudni. Lehet tisztességes és elvi politikát is folytatni, bár nehezebb. Ez önkorlátozással és annak belátásával jár együtt, hogy a szabadságom csak akkor lehet teljes, ha a könyökömmel a mások könyökét nem ütöm le az asztalról.”²³

Nagy Gáspár esetében Bibó halála életének egy különösen fontos és különleges pillanatával is egybeesett, nevezetesen azon a május 10-i napon született meg a fia: „...egész nap azon izgultam, hogy a fiam megszületik. Készültünk rá – és reggel jött a hír, meghalt Bibó István, akit nagyon tiszteltem. Akkor már hál’ Istennek jó néhány esztendeje olvastam is – tehát nemcsak később! –, természetesen, amihez hozzá lehetett férni. Számomra nagyon fontos ember volt, akit igazán tisztelhattunk, valamennyien. Meghalt, és azon a napon megszületett a fiam. Ezért a fényes fekete nap. Ilyen az életünk is, megvan a fénylő fele és megvan a fekete fele. Mind a kettőre emlékezni kell. Ebben a versben ez sodródott egybe.”²⁴ A vers még abban az évben meg is jelent a szombathelyi *Életünk* folyóiratban, a legendás 11. számban, ahol Zalán Tibor írásával elindult az „*Arctalan nemzedék*” fiatal íróinak vitája.²⁵ Nagy Gáspár Bibó halálának napját korszakhatárnak tekintette, mert Bibó volt számára az 56-os forradalom egyik leghi-

¹⁸ ZSILLE: *i. m.* (1985), 272.

¹⁹ KŐSZEG Ferenc: *Az M. O. kiadó = Beszélő*, 1985, (12. sz.), 69.

²⁰ ZSILLE Zoltán (1942–2002) szociológus, a demokratikus ellenzék tagja, az MSZMP KB Adminisztratív Osztályának 1980-ban kelt határozatával Magyarországról kizsorították, ezt követően a Szabad Európa Rádió bécsi tudósítója. A Bibó-Press magánhíregyénység főmunkatársa. Az *Egy önhit életrajza* című könyvét a Magyar Füzetek jelentette meg Párizsban, 1984-ben.

²¹ Lásd 81. sz. *Napi jelentés*, 1981. június 1.

http://www.rev.hu/ords/f?p=600:2:.....P2_PAGE_URI:rendezvenyek/bibo100_ujabbdok

²² Maga az MSZMP KB TKKO jelentése is nevesít személyeket: „Ugyanakkor tudunk olyanokról is – pl. Czine Mihály, Hanák Péter, Lackó Miklós –, akik visszautasították a kötetben való részvételt.”

CSIZMADIA: *i. m.* (1995), III., 129. Király István naplójából tudjuk, azt is nehezményezték, hogy Czine egyáltalán részt vett Bibó temetésén, erről egyenesen Knoppnak kellett vele beszélnie. Lásd KIRÁLY István: *Napló 1956–1989*. Bp., Magvető, 2017, 613.

²³ BODNÁR Dániel: *A Vigília beszélgetése NAGY Gáspárral = NAGY Gáspár: Közelebb az életemhez. Tanulmányok, interjúk*. Szeged, Tiszatáj Könyvek, 2005, 380–381.

²⁴ A vers címe: *Kettészelt fényes-fekete nap*. NAGY Gáspár: *Mosolyelágzás*. Aki kérdez: KULCSÁR Katalin = Uo., 332.

²⁵ Mások mellett ebben a számban szerepeltek Hervay Gizella, Mezey Katalin, Géczy János, Tóth Erzsébet versei, Esterházy Péter elbeszélése, és Czigány Lóránt az akkor még tiltott, nyugat-európai magyar irodalmi műhelyeket bemutató, összegző tanulmánya.

telesebb tanúja. „Arra gondoltam, halálával talán lezárult egy korszak, és a születő fiatal élettel megnyílik egy reménykeltőbb. Hogy akik ezután születnek, ők talán már beszélni fognak Bibóról meg a forradalomról.”²⁶

Lezsák Sándort is foglalkoztatta Bibó munkássága, leginkább annak megismerhetetlensége. Az abban az esztendőben rendezett Fiatal Írók Találkozóján, Lakitelken őt említette példaként, mennyire nem ismeri nemzedéke a közelmúltat. „Most halt meg a napokban Bibó István, akiről (szégyen ide, szégyen hova?) nagyon keveset tudok. Azt hiszem, ez nem az én bűnöm. Amit tudtam, megtettem. Eljuthattam az egyik müncheni magyar könyvnyomdába,²⁷ két napig éjjel-nappal olvastam, de Bibó könyveit nem tudtam elolvasni. Hoztam magammal ötven-hatvan könyvet, de Bibó István könyveit nem találtam. Anélkül, hogy megismerném: nem tudom megítélni, hogy mit kell elítélnem.”²⁸ Lezsák tehát ismerte Bibó jelentőségét, azt, hogy miért nem ismerhetők meg a művei, és nagyon pontosan írta körül azt a jelenséget, amelyet Csurka *Bibó-felejtés* esszéjében fogalmazott meg. Neki is helye lehetett volna tehát az *Emlékkönyv*ben, s mivel előadása széles körben hangzott el, sőt a hatalom rosszállását kiváltva a *Forrás* folyóiratban meg is jelent még abban az évben,²⁹ feltehetően a kötet szerkesztői is tisztában lehettek azzal, hogy Lezsák az *Emlékkönyv* egyik potenciális szerzője. Ma már csak egy dolog bizonyos: nem kérték fel közreműködésre.

Für Lajos mellőzése is szokatlannak tűnhet, hiszen Für a népi-nemzeti ellenzék, a „Hurál” aktív és meghatározó tagja volt, s történészi, illetve a magyarság és a határokon túli kisebbségi magyarság megmaradásáért szót emelő, a parasztsággal, a magyar agrártörténettel foglalkozó munkássága szorosan kapcsolódott Bibó munkáihoz, eszmei-

ségéhez. Azt is tudjuk, hogy személyes kapcsolatban is állt vele. Száraz György *Egy előtétel nyomában* című tanulmánya 1975-ben jelent meg a *Valóság* hasábjain – miután Iliá Mihály, a *Tiszatáj* főszerkesztője, ahová először adta közlésre, lemondott. Száraz ezt a tanulmányát Für Lajoson keresztül juttatta el Bibónak, bocsánatát kérve, hogy az amúgy is kényes témájú írásában Bibó nevét, akinek gondolataiból merített, nem említette.³⁰

A szerkesztőbizottság

A kötet terve – hogy Bibó István közelgő hetvenedik születésnapjára, 1981. augusztus 7-re tisztelgő kiadványt állítsanak össze – Kenedi Jánosban merült fel még 1978 tavaszán,³¹ nyugat-európai útján és Szabó Zoltánnal történt találkozásán. Két könyvölete körvonalazódott: az egyik, a Bibó műveiből készült összeállítás a nyugati magyar menekültek kiadásában jelent volna meg, a másik itthon, amely Bibóról szóló írásokat gyűjtött volna egybe. A nyugati magyarság vállalása megvalósult: egyfelől a *Magyar Füzetek* sorozatban, 1979-ben megjelent kis könyv formájában, másfelől az 1981 és 1984 között Bernben, az EPMSZ kiadásában, négy kötetben, Kemény István és Sárközi Máttyás szerkesztésében, amely Bibó összegyűjtött munkáit fogta össze.³² A hazai tisztelgő kötet pedig Bibó halála miatt már emlékkötetként, a rendszerváltás előtt szamizdat formájában látott napvilágot.³³

Kenedi Réz Pált kereste fel a tisztelgő kötet ötletével: „Amikor 1978 őszén azzal a javaslatlal kerestem föl Kenedi Jánost, hogy állítsunk össze tisztelgő könyvet, mintegy ajándékként, Bibó István hetvenedik születésnapjára – 1981. augusztus 7-re –, örömmel csatlakoztam a vállalkozáshoz. Senkit sem becsültem annyira a magyar szel-

²⁶ *Versek 56 láthatatlan emlékművének talapzatára = Októberi stációk. Nagy Gáspár és 1956. Válogatott írások.* Szerk. PÉCSI Györgyi, Bp., Nap, 2016, 62.

²⁷ Lezsák Sándor Borbándi Gyula és Molnár József vendégszeretettel élvezhette az *Új Látóhatár* és az Auróra Kiadó szerkesztőségében.

²⁸ LEZSÁK Sándor: *A gyümölcsöt tartó ág = Fiatal Írók Találkozója – Lakitelek, 1979–2009.* Szerk. AGÓCS Sándor, TÓTH Erzsébet, Lakitelek, Antológia, 2009. A *Forrás* folyóirat 1979. szeptemberi száma, faksimile kiadás, 108–109.

²⁹ Lezsák Sándor felszólalásának részletét az amerikai katolikus hetilap, a *Katolikus Magyarok Vasárnapja* is idézte. 1979. december 23–30., 2.

³⁰ „Tisztelt Bibó István! Kérem, ne tekintse tolokodásnak, de el kellett küldenem Önnek a *Valóság*ban megjelent írásomat. Für Lajos barátomat kértem fel a postás szerepére, ezt a megoldást a postánál szerencsésebbnek véltem. Bocsásson meg azért, hogy nem említtem az Ön nevét, s nem idéztek szó szerint az 1948-as *Válasz*-tanulmányból. Körülbelül egyévi huzavona után jelent meg az írás, többféle és többféle fejfájásokat okozván, érthető tán, hogy nem akartam, nem merem újabb aggályos szemponttal szaporítani a már meglévőket. Hogy a 48-as Bibó-tanulmány gondolatai és – hiszem, remélem – szándékai benne vannak írásomban, azt látni fogja, s bízom abban, hogy fel-

mentést talál gyávaságomra.” Lásd SZÁRAZ György: *Bűvös körökben. Levelek, feljegyzések = Kortárs*, 1991, 2. sz., 73.

³¹ Szabó Zoltán Kemény István közvetítésével ismerte meg Kenedi Jánost.

³² Szabó Zoltán a tervet az 1978-as voralbergi akadémiai napokon vetette fel Szöllösy Árpádnak és Szépfalusi Istvánnak. Szabó Zoltán már nem kívánt a kötetek összeállításában részt venni, de a közlési engedélyt még ő kérte meg Bibótól, és a szerkesztői munkákkal Kemény Istvánt és Sárközi Máttyást bízta meg.

³³ Borbándi Gyula a Bibó-felejtés hazai mozzanatáról számolt be a *Megkésett és felemás recepció* című írásában, amely a hosszú némaság után Budapesten, a 80-as évek közepén megjelentetett válogatott Bibó-írásokról, a Magvető Könyvkiadó gondozásában, három kötetben kiadott gyűjteményről szól, és amelyet az 1960-as *Harmadik út* és a berni, négykötetes életműkiadást követően tovább halasztani már nem volt értelme. A magyarországi kiadásból azonban sok minden kimaradt, így az 1956–57-ben írt politikai elemzései, az 1956-os eseményeket elemző írásai, amelyek még ekkor is közlési tilalom alá estek. Lásd BORBÁNDI Gyula: *Megkésett és felemás recepció. Bibó István válogatott tanulmányainak budapesti kiadása = Szivárvány (Chicago)*, 1987, 21. sz., 109–114.

lemi életben, mint Bibót...”³⁴ A szerkesztőbizottság feltehetően Kis Jánossal, Bence Györggyel, Eörsi Istvánnal bővült első körben, azaz a „demokratikus ellenzék” meghatározó szereplőivel. Egy napi operatív jelentésből tudjuk, hogy az első megkereséseket ez a kör végezte, s a szerkesztőbizottság csak később egészülhetett ki.³⁵ Ennek nyilvánvaló oka az lehetett, hogy Bibóról a népi-nemzeti ellenzék nélkül kevéssé lehetett hitelesen szólni, ezt maga Kis János is megerősítette: „...a kezdeményezés az ő köreikből érkezett, nem lehetett kérdés, hogy a népi tábor híveit is be kell vonni a munkába, hiszen »Bibó is a népi táborhoz tartozott«”³⁶ A másik ok az lehetett, hogy ha a „demokratikus ellenzék” ki akart törni egy marginális és szűk értelmiségi körből, akkor az ügy mellé kellett állítani a népi-nemzeti ellenzékét, amely országosan szélesebb ismertséggel, nagyobb tömegbázissal és kapcsolati hálóval bírt. Némileg hasonló volt a helyzet a Monori Tállalkozó szervezéséhez és előadónak kiválasztásához, továbbá a *Társadalmi Szerződés* című munka elkészítéséhez. A népiek bevonását és közreműködését a „demokratikus ellenzék” ugyanakkor csak jelképesen kívánta végrehajtani, érdemi és tényleges szerepet az előbbieken túl nem szántak nekik. Ezt a törekvést jól láthatóan a kimaradt szerzők mutatják, ahogy erről szót ejtettünk.

A szerkesztőség Réz Pál visszaemlékezése szerint végül tíz főből állt: „Tízen gyűltünk össze, valamikor májusban, Halda Aliz Mártonhegyi úti lakásán: Bence György, Csoóri Sándor, Donáth Ferenc, Göncz Árpád, Halda Aliz, Kenedi János, Kis János, Szűcs Jenő, Tordai Zádor meg én. (Tornai József később kapcsolódott be a munkába.) Összeállítottuk azoknak a névsorát, akiktől kéziratot kérünk, több mint kétszáz nevet. A szerzők írhatnak Bibóról, foglalkozhatnak olyan kérdéssel, mely személyével, életével, érdeklődési körével kapcsolatos, de adhatnak más tárgyú, neki ajánlott kéziratot is – természetesen csak új, kiadatlan szöveget. Nem szántuk szamizdat kiadványnak a kötetet: felajánljuk majd valamelyik kiadónak, terveztük, s csak ha az visszautasítaná, akkor sokszorosítatjuk vagy gépeltetjük le annyi példányban, ahány szerzője van.”³⁷ A népi-nemzeti ellenzékéből a szerkesztőbizottságba tehát összesen egy személy, Csoóri Sándor került be, később Tornai József, nyilván látványelemként. A szer-

zők között ennél számosabban szerepeltek – de korántsem súlyuknak megfelelően –, a hetvenöt résztvevő mintegy egyötöde sorolható csupán a népi-nemzeti ellenzékhez vagy ennek szellemi köréhez, Illyés Gyulán, Csoórin és Tornain túl Csurka István, Fekete Gyula, Kiss. Gy. Csaba, Kodolányi Gyula, Kovács István, Domokos Mátyás, Kiss Ferenc, Perjés Géza, Varga Domokos, Vargyas Lajos, Andrásfalvy Bertalan, Erdei Sándor, Fodor András,³⁸ Duray Miklós.³⁹

Donáth Ferenc az elkészült kézirat kiadásáról a Gondolat Könyvkiadó igazgatójával tárgyalt, akinek egyetlen megjegyzést tett: a könyv egységes egész, csak akkor jelenhet meg, ha minden betűje megjelenik. A kiadó, vélhetően miniszteri utasításra, nem vállalkozott a *Bibó-emlékkönyv* megjelentetésére. A Kornidesz–Knopp-jelentés azt vélelmezte, hogy a kézirat benyújtása az elutasítás kiprovokálására irányult, amely lehetőséget teremtett a „második nyilvánosság” – szamizdat kiadványra, a Szabad Európa Rádióra, a *Magyar Füzetekre* gondoltak a jelentéstevők – igénybevételére. A szamizdat feltétele amúgy valóban adott volt, hiszen a hetvenöt szerző mindegyike ezer-ezer forinttal járult hozzá a sokszorosításhoz, kilencven példányban gépeltették le a kéziratot. Ezekből egyet-egy kaptak a szerzők, a többit felajánlották a legnagyobb magyar könyvtárak igazgatóinak. Visszaemlékezések szerint akadt köztük, aki nem vette át, még a zárt anyagba sem merte besorolni.⁴⁰

Végül

Bár a szerkesztőbizottság tagja, Csoóri Sándor is nagyra értékelte a kezdeményezést és a létrejött *Emlékkönyvet*, realisan látta annak és az ilyen típusú, az elitről az elitnek szóló kezdeményezés korlátait és elégtelenségét, s ahogy egy belügyi jelentésből tudjuk, Király László kolozsvári írónak is megjegyezte, hogy az összefogás „még nem az igazi”, mert az „értelmiség mögött nincs tömeg. A lengyel példát tartja követendőnek, mert ott régóta folyik az »értelmiségi terepmunka«.”⁴¹ Csoóri álláspontja világosan mutat rá arra az elvi különbségre, amely az ellenzék két oldala, a „demokratikus ellenzéknek” a kommunista mozgalmak tükrképére hasonlító élcsapat-elképzelése

³⁴ RÉZ Pál: *A Bibó-emlékkönyv élé = Világosság*, 2013, tavasz–nyár, 25.

³⁵ *A megfigyelt ember. Napi operatív információs jelentések 1979–1980.* Szerk. BANK Barbara, SOÓS Viktor Attila, Szentendre, Erdélyi Szalon, 2020, 130.

³⁶ NAGYMIHÁLY Zoltán – SZEKÉR Nóra: *Eszme a magasban. Nemzeti ellenzék példaadó elődei = Forrásvidék. A nemzeti demokratikus gondolkodás a magyar folyóiratok tükrében, 1956–1987.* Szerk. NAGYMIHÁLY Zoltán, SZEKÉR Nóra, Lakitelek, Antológia, 2017, 110.

³⁷ RÉZ: *i. m.* (2013), 26.

³⁸ Fodor András Bence György kereste meg, a vers 1979 nyarán született meg, Fonyódon. Fodor naplója szerint Bence azzal a megjegyzéssel vette át a verset, hogy: „Ez lesz az emlékkönyv első elfogadott írása.” Lásd FODOR András: *A hetvenes évek. Napló I–III.* Bp., Nap, 1996, III. (1975–1979), 600.

³⁹ Lásd SZEREDI Pál: „Egy minta-Magyarországot szervezni idebent”. *A nemzetépítők sors története = Forrásvidék. i. m.* (2017), 67.

⁴⁰ RÉZ: *i. m.* (2013), 27.

⁴¹ *Napi operatív jelentés, 1980. november 13. Belső ellenséges elemek tevékenysége = A megfigyelt ember. i. m.* (2020), 492.

és a népi-nemzeti ellenzék tömegeket mozdító, a nemzet egészében gondolkodó nézetei között állt fenn, és ami miatt, bár lehettek közös kezdeményezéseik, az utak a 80-as évek közepén, Monor után szükségszerűen szétváltak, s ez elvezette a népi-nemzeti mozgalmat a lakiteleki sátorverésig.

Az *Emlékkönyv* egyik eredménye volt – a benne szereplő írások önértékén túl – az addig soha nem látott összefogás a Kádár-rendszerrel szemben, az irányzatokon átívelő összefogásé, biztosan egyik nyitánya és ösztönzője volt a 80-as évek ellenzéki politizálásának. Ugyanakkor nem tudta tartósan áttörni a Bibó-felejtés falát: bár az életmű a rendszerváltást követően nincs a teljes elhallgatás állapotában, de eszméi, példája mégsem élő hagyomány. Az az eszmei-politikai irányzat, amely vállalhatná, vállalnia kellene történelmi és nemzeti hagyományai alapján, nem tette magáévá azt a több ezer évre visszanyúló görög filozófián, a római jogon, a parlamentarizmuson, a szolidaritáson és a szabadságjogokon alapuló, a teljes társadalmi felszabadulás követelményét és a szabadságjogok teljességének és intézményszerű teljességé-

nek szintézisét létrehozó, keresztény elveket követő európai eszmeiséget, amelyet Bibó életműve közvetít. Lehet, hogy nem is ismerik?

Sajnos egyetértően kell idéznünk Papp István sommás állítását, amely szerint, bár az „ellenzék különböző szárnyaihoz tartozók sok mindent megértettek a bibói életműből, nagyon kevesen akadtak, akik valóban képesek voltak örökségét a maga teljességében feldolgozni és továbbgondolni”.⁴² Az *Emlékkönyv* végül – a szamizdat kiadását követően, évtizedes késéssel – a Századvég–EPMSz kiadásában 1991-ben megjelent, de Domokos Mátyás szavai és költői kérdése ma is érvényesek: „Bibó István élete és műve a tudatos felejtés hármaskoporsójában nyugszik, az *Emlékkönyv*vel együtt. Ugyan vajon kikben kelt 1991-ben, a hatalom csúcsain és virányos lankáin változatlanul morális félelmet Bibó alakja, életműve s az ő erkölcsé, eszméi jegyében fogant írásos emlékezete? Mindenesetre csak megismételni lehet Csurka István 1979-ben kelt írásának befejező mondatát: »szégyen, gyalázat«. Sőt: most már ezerszer az.”⁴³

Illusztráció:
Sz. Eszteró
Anett, 2022
© Magyar
Művészet

⁴² PAPP István: *A magyar népi mozgalom története 1920–1990*. Bp., Jaffa, 2012, 253.

⁴³ DOMOKOS Mátyás: *Mondom a magamét. A tudatos felejtésről* = *Kortárs*, 1991, 9. sz., 65.